

Kadın Odaklı

KOÇ-KAM
ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

1.

Derleyenler:
Çiğdem Kağıtçıbaşı
Hülya Şimşak
Dilek Barlas
Murat Önok
Zeynep Gülru Göker

İçindekiler

Önsöz 9

Kadın, Göç ve Emek

Yazılmamış Bir Tarih: Türkiye'den Almanya'ya İş Göçünün İlk Yıllarında Kadın İşçilerin Deneyimleri 13

Ayfer Bartu Candan

Düzensiz Göçün Cinsiyet Halleri: Riskler, İçerme, Yasal Statü ve Korumaya Erişim 35

Ayten Üstübcü

Kadınların Görünmeyen Emegi 55

Feryal Saygılıgil, Güliz Sağlam

Girişimcilikte Başarı Kriterleri ve Temel Başarı Faktörleri: Kadın-Erkek Karşılaştırması 83

Hayat Kabasakal, Zeynep Aycan, Renin Varnalı,
A. Burçin Başkurt, Irmak Erdoğan

Toplumsal Cinsiyet Roller ve Tutumları

Spor ve Fiziksel Aktivitenin Kuşaklararası Değişen Seyri: Anneanneler, Anneler ve Torunlar 119

Canan Koca, Pınar Öztürk

Türkiyede'ki Hemşirelik Öğrencilerinin Toplumsal Cinsiyet Rollerine İlişkin Tutumları 151

Fatma Başar, Nurdan Demirci

Üniversite Öğrencilerinde Kadına Yönelik Tutumun Nedenleri 171

Aslı Bugay, Rakel Delçevi

Toplumsal Cinsiyet Söylemleri, Kadınlık ve Erkeklik

Diyanet'in "Kadınlaşması": Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yeni Kadın ve Aile Politikası 203

Serpil Sancar

Hubelerde Toplumsal Cinsiyet Söylemlerinin Yapılandırılması 241

Hande Eslen-Ziya, Umut Korkut

Diyanet'in "Kadınlaşması": Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yeni Kadın ve Aile Politikası

SERPİL SANCAR*

Giriş

Türkiye’de farklı dini inançların serbestçe benimsenip savunulması ve her dini inanca ait ibadethanenin serbestçe yönetilebilmesiyle ilgili özgürlükler, tarih boyunca inanç özgürlüğüne dayalı bir demokrasinin göstergesi olmaktan çok, devletin yönetim rejiminin bir meselesi oldu. Modern devlet hakkındaki tahayyüllerse, en azından Cumhuriyet’in kuruluşundan bu yana, her türlü dini faaliyeti denetleyen ve düzenleyen bir devlet anlayışıyla bir arada olmakta sakınca görmedi. Bu anlayışın uzantısı olan Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) da sadece Sünni İslamın inanç ve ibadet işlerini yönetmek için var oldu ve diğer mezhepler ile dinleri kamusal olarak tanımayı reddetti; diğerlerini sivil ve özel alanda kalmaya zorladı.

Zaman içinde siyasal statüsü değişen ve devlet kurumları içinde daha prestijli ve güçlü yetkilerle donatılmış bir kurum haline gelen DİB, devleti yöneten siyasal kadroların Sünni İslamın dini inancını ve bunun kurumlarını da yönetmesinin aygıtı haline geldi. Bu Sünni İslam anlayış, diğer dini inançları, kendi siyasal ve kurumsal egemenliğine itaat koşuluyla tanıdı; eşit olmayan, hiyerarşik koşullar altında var olmalarına izin verdi. Devlet-siyaset denetimindeki mezhep temelli dini yapılanmanın bir tür “mezhep vesayeti”ne dayalı özgün bir model olduğu söylenebilir. Devlet ile Sünni İslamın bu ilişkisinin laiklikle uyumlu olup olmadığı ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, bir “birlikte var olma” hali, birbirini var ederek yaşamaya dayalı “sembiyotik” bir ilişkidir.

Bu araştırmanın konusu DİB’in devletle olan siyasal ilişkisi değildir. Araştırma daha spesifik olarak, DİB’in son yıllarda kadınlara ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine yönelik çalışmalarının artmasını ve yeni sayılabilecek yaklaşımlar ve içeriklerin görünür hale gelmesini anlamaya, belgelemeye çalışmaktadır. DİB’in son yıllarda kadınlara ve kız çocuklarına yönelik hizmetlerindeki görünür

* Araştırma verilerinin toplanmasında asistanlık yapan Çiğdem Akgül ve Yrd. Doç. Dr. Zehra Yılmaz’a çok teşekkür ederim. Bu araştırma onların özverili çalışmalarıyla gerçekleşti.

artışın yanı sıra Kuran kurslarına katılan çocukların ve imam hatip liseleri (İHL) öğrencilerinin çoğunluğu kız öğrenciler oldu. Artuk hacca ve umreye gidenlerin çoğunluğu da kadındır; sadece camilere giderek ibadet edenler ezici çoğunlukla erkek olmaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra DİB'in kadınlara yönelik vaaz, konferans, danışmanlık vb. hizmetlerinde hızlı bir artış söz konusudur. Bunu kadın ilahiyatçı istihdamının artışından da izlemek mümkündür. Ayrıca DİB'in kadınlara hitaben yürüttüğü çalışmalarda bazen yeni bir içerik ve dilin de geliştiği gözlenmektedir. Bu dilin içinde bir yandan da kadın hakları ve aile içi sorunların çözümüyle ilgili kadınları gözeten ve odağa alan bir yaklaşım vardır. Diğer yandan, "aile değerlerini koruma"yla ilgili muhafazakâr bakışın egemenliği, anneliğinin ve fedakârlığın kutsallığına sürekli vurgu yaparak kadınların sorunlarını tartışma dışına atan bir yaklaşım biçiminde devam etmektedir. DİB'in görev tanımı, kadın haklarını ve aile değerlerini korumak adı altında bir tür cinsel ahlak düzenleyiciliğine dönüşmüş durumdadır. DİB, cinsel ahlak açısından toplumda farklı değerlerin karşısında mesafeli bir yansızlık konumunda olması gerekirken, kadınları muhafazakâr değerlerin ve dini görevlerin hizmetine koşan bir anlayışı benimsemekte ve bu anlayışı kamu hizmetinin temeli haline getirerek din hizmetlerini memur-dinadamları eliyle yürütmektedir.

Burada özetini gördüğünüz araştırma 2010-2012 tarihleri arasında gerçekleştirildi ve dolayısıyla bu dönemin verilerini kapsadı. 2014 yılı itibarıyla verilerin güncellenmesi istendiğinde DİB'in araştırmacılara eskisinden daha kapalı olduğunu görüldü. Bu güncelleme uzun ve zahmetli bir çalışmayı daha gerektirdiği için, bu aşamada mevcut verilerle devam edilmeye karar verildi. Ashında bu araştırmada belirtilen gelişme trendinin aynen devam ettiği ama artık kadın hakları söyleminin geri çekilip, yerine "kadınların dine uygun yaşamları ve görevleri" tarzının tekrar geri geldiği söylenebilir.

Devlet Teşkilatı İçinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Konumu

DİB Osmanlı-Türk modernleşme sürecinin önemli bir parçasıdır; çünkü devlet bu kurum aracılığıyla, nüfusun büyük çoğunluğunun dini olan Sünni-Hanefi İslam anlayışını içtihatı, kurumsal yapısı ve ritüelleriyle birlikte denetlemiş ve "devlet eliyle modernleşme" politikasına hizmet edecek biçimde şekillendirmiştir. Cumhuriyet'in modernleşme anlayışının bu politikayı temel özellikleri itibarıyla Osman-

lı'dan miras aldığını görüyoruz (Berkes 1964). Osmanlı'daki şer'i-örfî hukuk ayrımı, aslında adına laiklik denmese de din ile devlet işlerinin belli alanlarda ayrıldığı manasına geliyordu ve Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan reform sürecinde de, laik yapılanma aslında Osmanlı'daki bu gelişmelerden beslenmişti. Devletin Osmanlı'dan beri Sünni İslam üzerinde denetiminin bulunduğu tezlerini destekleyen en önemli gösterge, şeyhülislamın padişah tarafından atanması ya da Batı'daki Kilise gibi ayrı bir kurumsallaşmaya imkân tanınmamasıdır. Cumhuriyet'in kurucusu Ankara Hükümeti de Şeyhülislamlık makamını 4 Mayıs 1920 tarihinde "Şer'iyeye ve Evkaf Vekâleti" olarak değiştirmiş, görevini "sadece dini işler ve vakıflardan sorumlu" olarak belirlemişti (Gözaydın 2009, 14). Yani, Cumhuriyet dönemi bu kurumu din işlerinden sorumlu ama yönetim hiyerarşisi bakımından başbakanlığa bağlı, kendine özgü bir kurum olarak yapılandırmayı tercih etmişti.

Bu süreç devam etti; dinadamları 1929'da Devlet Memurları Kanunu kapsamına alınarak maaşlı memur haline getirildi.¹ 1931 yılı Bütçe Kanunu'yla da, Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen cami ve mescitlerin yönetimi kuruma bırakıldı. Kurumun teşkilat yasası ise 1935'te düzenlendi² ve bu yasaya göre müftüler "valiler, kaymakamlar, vaiz, imam ve hatiplerle, belediye üyelerinden oluşan bir kurul tarafından belirlenen" üç aday arasından Diyanet İşleri reisi tarafından atanmaktaydı. Yerel ilgililerin bu müftü seçimine katılması 1950'ye dek sürdü. Ancak bundan sonra salt merkezden atama yöntemine gidildi.

Cumhuriyet'in kuruluş koşulları II. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdü ve 1950'lilerden başlayarak DİB'le ilgili farklı gelişmeler ortaya çıktı Sünni Müslümanlığın ibadet ve itikat işlerini düzenlemekle görevli DİB, öte yandan, din eğitimi düzenleme işlerine karıştırılmamıştı; devlet okullarındaki din eğitimi Milli Eğitim Bakanlığı'na (MEB) bırakılmıştı. 1948'deyse MEB imam hatip kursları açmaya başladı. 1949 yılında ilköğretim 4. ve 5. sınıflar için isteğe bağlı din dersleri kondu. Daha sonra imam hatip okulları açılmaya başlandı ve sayıları hızla artış gösterdi. 4 Haziran 1949 tarihinde de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi açıldı (5424 sayılı kanun). Bu gelişmeler karşısında, dinin kontrol dışına çıkabileceği korkusunu bastırmak için, Türk Ceza Yasası'nın 163. maddesiyle "dine dayalı devlet propagandası yapmak ve örgüt kurmak"

1 30 Haziran 1929 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren aynı tarihli ve 1452 sayılı "Devlet Memurları Maaşatımın Tevhit ve Tedaülüne Dair Kanunu"na ekli kadro cetveli.

2 14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilen, 22 Haziran 1935 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren 2800 sayılı "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun."

suç kapsamına alındı.³ DİB ise cami açma ve kuran kursu düzenleme işlevini genişleterek sürdürdü.

DİB 1950-80 arası dönemde güçlenerek, etki ve işlevini genişletmeyi sürdürdü. Ama esas önemli değişim 12 Eylül 1980 askeri rejimi döneminde gerçekleşti. Bu dönemde, daha önce büyük ölçüde dışarıda tutulmaya çalışılan dini tarikatlar görünür hale geldi ve tarikatlar tarafından yönetilen öğrenci pansiyonları yaygınlaştı. Cami yaptırma ve dini ritüelleri kamusal alanlara taşıma çabaları siyasi destek buldu. Dini inançlar kamusal yaşamın düzenlenmesinde meşrulaştırıcı bir destek olarak var olmaya başladı.

1982 Anayasası'nda DİB "Yürütme" bölümü içinde yer almıştı. Görevi ise 136. madde metninde "Laiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasi görüş ve düşüncülerin dışında kalarak milletçe dayanışma ve bütünlük sağlamak" olarak tanımlanmıştır.⁴ AKP hükümeti döneminde, 2010 yılında DİB görev ve yetkilerini düzenleyen 633 Sayılı Kanun'da önemli ölçüde değişiklik yapıldı.⁵ Bu değişiklikle DİB Başbakanlığa bağlı bir müsteşarlık olarak tanımlanarak, daha bağımsız ve üst konumda bir kurum haline getirildi; Başkanlık bünyesindeki temel hizmet birimlerinin her biri de genel müdürlük oldu.

DİB'in en önemli yan kuruluşu Türkiye Diyanet Vakfı'dır. Vakfın kuruluşu, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce, 8 Mayıs 1975 tarihli *Resmî Gazete*'de ilan edilerek gerçekleştirilmiştir. Vakıf senedinin 2. maddesinde, vakfın amacı "İslam dininin gerçek hüviyetiyle tanıtılmasında, toplumun din konusunda aydınlatılmasında DİB'e yardımcı olmak, gereken yerlerde cami yapıp donatmak, fakir hastalar için tedavi kurumları açıp işletmek, zekât, fitre gibi yapılacak yardımları şartlarına uygun olarak ihtiyaç sahiplerine dağıtmak" olarak tanımlanmaktadır.

3 1991 yılında Turgut Özal döneminde yürürlükten kaldırıldı.

4 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelişimiyle ilgili olarak bkz. İstar Gözaydın, *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009); Alper Bilgili vd., *Diyanet: The Turkish Directorate for Religious Affairs in a Changing Environment*. Özel Rapor (VU University Amsterdam, Utrecht University, 2011); Ruşen Çakır vd., *İmam Hatip Liseleri. Efsaneler ve Gerçekler*. (İstanbul: TESEV Yayınları, 2004); Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* (İstanbul: TESEV Yayınları, 2005); Çıtak 2010; Paul Dumont, "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı." *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algılamalar* içinde, der. Samim Akgönül (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011) 153-68; Bahri Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri." *SBF Dergisi XXXII*. (Eylül 1967): 85-102; Cihan Tugal, *Pasif Devrin: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2010); Berna Turam, *Türkiye'de İslam ve Devlet: Demokrasi, Etkileşim ve Dönüşüm*. (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

5 01.07.2010 tarihinde çıkartılan 6002 Sayılı Kanun'la.

Vakfın görev alanı aşağı yukarı DİB'in görevleriyle aynıdır. Böyle bir kurumsal ayrışma, kurumun mülkiyetini elinde tuttuğu malların, kamu mallarının tabi olduğu hukukun dışına çıkartılması ve parasal bağış vb. işlemlerin kamu kurumları bütçe sistemi dışında vakıf statüsüyle muhasebeleştirilebilmesi amacıyla yapılmıştır. Vakfın Türkiye'nin her yerinde, il ve ilçe müftülüklerine paralel şubeleri vardır. Vakıf mütevelli heyetinin 20 Mart 1986 tarihli "Türkiye Diyanet Vakfı Çalışma Talimatı"nın 10. maddesi gereği, şube yönetim kurulu başkanı şubenin bulunduğu il, ilçedeki müftü ya da vekildir. Vakfın personelinin büyük çoğunluğu aynı zamanda DİB personelidir.

DİB bünyesindeki camilerin ve Kuran kurslarının yönetimi ile yurtdışındaki faaliyetlerinin zaman içindeki hızlı genişlemesini ve kamu kurumları içindeki artan önemini rakamlarla izlemek mümkündür. DİB kayıtlarına göre, 2002 yılında 75.941 olan cami sayısı 2011 yılında 6.752 artarak 82.693 olmuştur.⁶ Ayrıca DİB bütçesinin büyüklüğü, karşılaştırmalı bütçe rakamlarına ve performans verilerine bakıldığında daha iyi görülür.

Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Bütçesinde Artış⁷ ve
Karşılaştırmalı Bütçe Rakamları

2010 ödeneği 2009'a göre artış (%)	2011 ödeneği 2010'a göre artış (%)
2.652.030.000 8,44	3.178.992.500 19,87

2010-2011 Bütçe Gider Teklif ve Tahminleri

Kurumlar	2010	2011
DİB	683.421.680	2.842.290.000
SHÇEK	1.913.754.000	2.322.193.000
Adalet Bakanlığı	3.677.018.323	4.093.866.427
Milli Eğitim	30.639.051.257	33.988.561.967
Ulaştırma Bakanlığı	1.395.209.534	1.567.593.874
Kültür ve Turizm B.	1.144.486.000	1.282.837.000

⁶ <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/Diyanet-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-istatistikler-561.aspx> (Erişim tarihi: 16 Eylül 2012).

⁷ Agy.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın (DİB) Hizmetlerine İlişkin Bazı Performans Ölçütleri⁸

Performans	2009	2013
Cami cemaat sayısı/yerleşim biriminin nüfusu	%3	%4
Cami-cemaat sayısı (cuma)/yerleşim biriminin nüfusu	%20,0	%21,0
Müftülük bazında cemaat sayısı/müftülük personel sayısı	%19,5	%21,0
Yaz Kuran kursu öğrenci sayısı/ilköğretim öğrenci sayısı	%25	%29
Kadınlar için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı	6.000	8.000
Engelliler için namaz kılma ve abdest alma yeri bulunan cami sayısı	1.800	2.200
Yurtdışındaki cami cemaat sayısı/yerleşim birimi Türk nüfusu	%9	%11,5
Yurtdışı personel sayısı/yerleşim birimi Türk nüfusu	%0,034	%0,040
Aile irşat bürolarından yararlanan kişi sayısı/yerleşim yeri nüfusu	%0,0002	%0,0006

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Aile ve Kadınla İlgili Yeni Politikası

DİB, AKP hükümetinin göreve başladığı 2002 yılından itibaren kadınlara yönelik din hizmetlerine ve aile değerlerini korumaya yönelik faaliyetlere öncelik vermeye başladı. Bunu DİB açısından yeni bir politika olarak tanımlayabiliriz. Bu politika 2010 yılında Teşkilat Yasası'nın 7/A/7. maddesinde yapılan değişiklik yazılı bir tanıma kavuştu ve "Aile, kadın, gençlik ve toplumun diğer kesimlerine yönelik dini konularda aydınlatma ve rehberlik yapmak" olarak tanımlandı.⁹

DİB'in kadınlar ve aileyle ilgili konularda rehberlik yapma görevini üstlenmesi, dönemin siyasal gündeminin ve AKP'nin din ile siyaset arasındaki ilişkileri şekillendirme arzusunun sonucudur. Bu politika değişimi, İslam dininin yaygınlaştırılması ve güçlendirilmesini isteyenlerin arasında dindar kadınların ve İslamcı kadın hareketinin giderek daha fazla yer alması sonucu gerçekleşti. Gerek başörtüsü (başörtüsü ile okuma ve çalışma hakkı, kürtajın yasaklanması gibi) gerekse diğer kadın sorunlarıyla ilgili konularda yaygınlaşan kamusal tartışmalar dindar, örtülü ve politik olarak daha aktif ve kamusal olarak görünür hale gelen kadınlar sayesinde gerçekleşmiştir. Bu bağlam içinde, DİB'in hizmetlerinden

8 Diyanet İşleri Başkanlığı, "Stratejik Plan (2009-2013)", Aralık 2008, s. 51-55. Erişim tarihi: 16 Eylül 2012. http://www.diyanet.gov.tr/strateji_gelistirme_baskanligi/stratejik_plan/strateji.html

9 Değişiklik: 26.04.1976 tarihli 1982/1 md.; iptal: Anayasa Mahkemesi'nin 18.12.1979 tarihli ve E. 1979 /25, K. 1979/46 sayılı kararı; yeniden düzenleme: 1/7/2010- 6002/6 md.

kadınların daha fazla yararlanmasının talep edildiğini görüyoruz.¹⁰ Bu taleplerden, daha sonra DİB'in uygulamalarına aşağı yukarı aynen yansımış olanlardan bazıları şöyledir:

- Kadınlara yönelik din hizmetlerinin geliştirilmesi için vaizelere önem verilmesi,
- DİB'in erkek personelinin kadın din görevlilerine eşit davranmasının sağlanması,
- DİB'in kadın ve erkek elemanlarına eşit imkânlar sunması,
- Kadın din görevlilerinin hastane, hapishane, yetiştirme yurdu, huzurevi gibi kurumlarda görevlendirilmesi,
- Kadınlar en mahrem sorunlarını kadın din görevlileriyle paylaştığında onların bu sorunlara çözüm üretmelerini sağlayacak aile danışmanlığı, psikolojik danışmanlık ve cinsellik gibi konularda eğitilmeleri,
- DİB'in hizmet içi eğitim programlarına katılan kadın din görevlilerine karşı dışlayıcı ve aşağılayıcı tavırların önlenmesi, DİB'in yayınları da dahil olmak üzere, genel olarak fıkıh literatüründe kadın bedeninin erkek bedeni üzerinden tanımlanmasına son verilmesi ve kadınlarla ilgili fıkhi meselelerin kadın bakış açısıyla yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

İslamcı kadın örgütlerinin bir araya geldiği toplantılarda geliştirilen taleplerin zaman içinde DİB'in politikalarını şekillendirmiş olması ilginçtir. Bu şekillendirmenin etkili olmasında rol oynamış birkaç faktöre işaret etmek gerekir:

- İslamın kadın bakış açısından yorumunda öne çıkan kadın ilahiyatçılardan bazılarının DİB'de danışman, uzman, yönetici vb. konumlarda çalışmaya başlaması,
- Bu kadın ilahiyatçıların tasarladığı bazı projelerin uygulanmaya başlanması, örneğin Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarının kurulması, kadınlara yönelik şiddetle mücadelede din görevlilerinin eğitilip görevlendirilmesi,

10 İslamcı kadınlar Türkiye ve dünyadaki kadın gündemini takip etmek ve bu alanda politika üretmek amacıyla 2003 yılından itibaren farklı illerden farklı gündemlerle "Kadın Buluşmaları" adı altında toplantılar yaptılar. 19-21 Aralık 2003 tarihinde Antalya'da yapılan III. Kadın Buluşması'nın gündemi, "Diyancet İşleri Başkanlığı'nda Yeniden Yapılanma Süreci Bağlamında Kadın Sorunları" olmuştur. Bu toplantıda alınan kararlar aşağı yukarı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeni politika belgesi gibi ele alınabilir. Toplantıda kararlaştırılan ve sonradan DİB'e bir raporla sunulan eleştiri ve öneriler için bkz. <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=84#more-84>

- Kadınların dini ibadetlerini sadece evde yapma alışkanlığından uzaklaştırarak evden çıkmalarının sağlanması ve dini kurumlarla ilişki kurmaya yönlendirilmesi; özellikle camiye, aile danışmanlığı merkezine vb. gitmelerini teşvik edecek kolaylıkların sağlanması.

Bu yeni bakış açısının Diyanet İşleri Başkanı Prof.Dr. Mehmet Görmez'in ağzından bir özeti, 2-4 Aralık 2011 tarihleri arasında yapılan V. Dini Yayınlar Kongresi'nin "Sonuç Bildirgesi"nde¹¹ görebiliyoruz. Kongrenin konusu münhasıran "Kadın Konulu Dini Yayınlar"¹² olarak tespit edilmişti ve Görmez'in konuşması, DİB'in yeni dönemdeki resmi görüşünü aşağıda özetlenen ana hatlarıyla yansıtmaktaydı:

Kadınla ilgili yanlış anlayışlar, İslam'ın değil, yerleşik kültür ve geleneklerin sonucudur. Kadının erkek üzerinden tanımlanıp konumlandırılması İslam'ın özünü bağdaşmaz. Kadınla ilgili sorunlar, sadece İslam toplumlarının değil, bütün insanlığın problemidir. Kadına dair çalışmalarda daha bütüncül bir bakış açısı sergilenmelidir. Geleneksel literatürümüzde yer alan kadına ilişkin anlatımlar yeni bir okumaya tabi tutulmalıdır. Kur'an-ı Kerim'in kadın ayrımcılığına mesnet olabilecek ataerkil bir öze sahip olduğu yolundaki yaklaşımlar, asla kabul edilemez. Kadının metalaştırılması ve her türlü şiddetin konusu haline getirilmesi, kimliksizleştirilmesi, toplumdan tecrit edilmesi asla kabul edilemez. Ayrımcılığa karşı ortak bilinç oluşturulmalıdır. Aileyi koruyan ve destekleyen yayınlara öncelik verilmelidir. Modern bir ideolojik söylem olarak feminizm ile ilahi bir din olan İslam'ın ve İslami değerlerin karşılaştırılmayacağı unutulmamalıdır. Kadınla ilgili problemler bağlamında, İslam'ın temel kaynaklarının tartışma konusu yapılması ve bunun ısrarla sürdürülmesi anlamsızdır.¹³

11 <http://www.diyancet.gov.tr/yayin/sicerik.asp?id=1294&tsorgu=13> (Erişim tarihi: 16 Eylül 2012).

12 Kongre hakkında bilgi ve bir yorum için bkz. Zehra Yılmaz, "İslami hareketin kendini yeniden tanımlama sürecinde kadınların sözü her zamankinden daha fazla dinlenecek", *Radikal* 2, 11 Aralık 2011. <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalEklerDetayV3&ArticleID=1072244&CategoryID=42>

13 "Kadının erkek üzerinden tanımlanıp konumlandırılması İslam'ın özünü bağdaşmaz..." Erişim tarihi: 12 Eylül 2012. <http://www.youtube.com/watch?v=12CCB047xQw>

1. DİB Tarafından Kadınlara Sunulan Hizmetlerin ve Kadın Çalışanların Artışı

DİB'in yeni dönem politikasını belirleyen en önemli boyut, kadınların dindarlaşmasına özel bir öncelik verilmesidir. Bunun göstergesi, bir yandan DİB'de çalışan kadın din görevlisi sayısındaki artıştır. Diğer yandan, DİB'in kadınlara sunduğu hizmetlerdeki sayısal ve niteliksel artışlar çarpıcıdır. Kadınlara yönelik vaaz, dini eğitim, Kuran kursu, yatılı yurt, barınma, danışmanlık, dini ibadetlere katılma kolaylığı, hac ziyareti vb. konularda sunduğu hizmetlerde görülen önemli artışlar bunun bir boyutudur. DİB bu hizmetleri organize etmek için 81 ilde Aile İrşat ve Rehberlik Büroları adı altında aile danışma merkezleri kurmuş ve bu birimleri merkezden yönetmeye başlamıştır. Bu danışma merkezleri Aile ve Dini Rehberlik Dairesi (AİRB) adıyla Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün önemli bir birimi haline gelmiştir.

DİB verilerine göre bugün için 9.486 Kuran kursu açık durumdadır. Kuran kursuna gidenler içinde kadınların sayısı erkeklere oranla hızla artmaktadır. 2009-2010 eğitim yılında kursları bitiren 205.553 kişinin 14.826'sı erkek, 190.826'sı kadındır. Aynı dönemde devam eden kursiyer sayısı da 302.143 kişidir.¹⁴

Daha önceki yıllarda mezun olan sayısındaki artış ise şöyledir:¹⁵

Kuran Kursuna Katılan Öğrencilerin Sayısı		
Yıllar	Kadın	Erkek
2001-2002	86.745	13.956
2002-2003	101.353	16.982
2003-2004	117.677	16.729
2004-2005	137.394	17.891
2005-2006	164.768	19.588
2007-2008	210.707	19.566
2008-2009	245.721	23.015

14 <http://www.diyancet.gov.tr/turkish/dy/Diyancet-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-istatistikler-561.aspx>

15 Bu tarihten önce cemaatler tarafından yürütülen Kuran kurslarının DİB bünyesine alınması da bu artışın nedeni olabilir.

Hac ve umre ziyaretlerine gidenler içinde de kadınların oranı erkeklerin gerisinde iken son yıllarda erkeklerin önüne geçmiştir. 31.12.2011 tarihi itibarıyla hacca gidenlerin sayısı toplam 89.406 kişi (41.465 erkek, 47.941 kadın) ve umreye gidenlerin sayısı 175.430 kişi (65.532 erkek, 109.898 kadın) olarak verilmektedir.¹⁶

Hacca Gidenlerin Sayısı		
Dönem	Erkek	Kadın
2006-2007	57.715	52.247
2007	53.454	56.250
2008	51.229	57.496
2009	44.072	49.650

DİB'in kadrolarında kadın din görevlilerinin artan sayılarda yer almaya başlaması 2000'lerin ortalarında gerçekleşmeye başlamıştır.¹⁷ Hatta konu Diyanet'in tarihinde "ilk kadın dinadamı" şeklinde, cinsiyetçi bir başlıkla haber konusu olmuştur.¹⁸

DİB'de istihdam edilen kadın din görevlileri Kuran kursu hocası, vaize, eğitim uzmanı, müftü yardımcısı ve diğer hizmetlilerdir. DİB'in Strateji Geliştirme Başkanlığı "2010 Yılı Performans Programı" verilerine göre, 2008 yılı itibarıyla¹⁹ merkez teşkilatında erkek personel sayısı 904, kadın personel sayısı 44'tür. Aynı rakamlar taşra teşkilatı için sırasıyla 77. 757 ve 3.570'tir. Eğitim merkezi müdürlüklerinde 711 erkek ve 8 kadın personel çalışmaktadır.

Aynı rakamlar 2011 yılı sonu itibarıyla şöyledir: Merkezde görev yapan 979 personelin 59'u kadındır. Taşrada görevli 96.635 personelin 86.409'u erkek, 10.226'sı kadındır. Eğitim merkezi müdürlüklerinde yer alan 902 personelin 13'ü kadındır. Müşavir, müşavir yardımcısı, ataşe ve ataşe yardımcılarının toplam 40 kadrosu ise tamamen erkektir.²⁰

16 <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/Diyaret-Isleri-Baskanligi-AnaMenu-istatistikler-561.aspx>

17 " Diyanete vaize alınıyor", *Sabah*, 8 Temmuz 2004.

18 2 Eylül 2005 tarihli haber için bkz. Cözaydın, *Diyanet*, 106.

19 http://www.diyaret.gov.tr/strateji_gelistirme_baskanligi/dokumanlar/2010_performans_programi.pdf. (2008 verileri)

20 http://www.diyaret.gov.tr/turkish/tanitim/rapor_ms2010.pdf (Erişim tarihi: 31 Aralık 2011)

DİB bünyesinde kadın istihdam edilen önemli bir alan kadın vaizelerdir. Özellikle taşra teşkilatında önemli olan bu kadroların istihdamında cinsiyete göre dağılım şöyledir:²¹

Yıllar	Vaize	Vaiz
1991	4 (%5)	603 (%95)
2000	31 (%6)	460 (%94)
2001	57 (%10)	542 (%90)
2002	78 (%12)	574 (%88)
2003	76 (%11)	642 (%89)
2004	182 (%19)	578 (%81)
2005	208 (%19)	898 (%81)
2006	221 (%18)	989 (%82)
2007	234 (%19)	1.022 (%81)
2008	232 (%20)	951 (%80)
2009	221 (%18)	986 (%82)

DİB kapsamında kadınların çalıştığı geleneksel istihdam alanı olan Kuran kursu öğretmenliği sayılarında da zaman içinde sayısal ve oransal artış önemlidir.²²

Yıllar	Kuran Kursu Kadın Öğr.	Kuran Kursu Erkek Öğr.
2000	2.607 (%61)	1.691 (%39)
2001	2.515 (%64)	1.415 (%36)
2002	2.454 (%66)	1.279 (%34)
2003	2.374 (%66)	1.197 (%34)
2004	2.379 (%68)	1.134 (%32)
2005	2.610 (%70)	1.107 (%30)
2006	2.718 (%71)	1.092 (%29)
2007	3.504 (%80)	877 (%20)
2008	3.201 (%73)	1.159 (%27)
2009	3.263 (%74)	1.165 (%26)

²¹ Sevil Sultan Pak, "Din Hizmeti Sunan Kadınların Çalışma Hayatındaki Konumu (Diyanet İşleri Başkanlığı Örneği)" (Yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010).

²² <http://www.diyanet.gov.tr/dinegitimi> (Erişim tarihi: 9 Aralık 2011)

Hafızlık Belgesi Alanlar		
Yıllar	Kadın	Erkek
2001	1.478	1.442
2002	1.049	827
2003	820	597
2004	876	678
2005	987	721
2006	1.024	802
2007	1.224	850
2008	1.325	1.039

2004 yılında çıkarılan “Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği”, il müftü yardımcılığı düzeyinde kadın ilahiyatçı istihdamının önünü açmıştır. Bu yönetmeliğe göre, ilk kez 2005 yılında Kayseri ve Antalya; 2006’da İstanbul, İzmir, Konya ve Sivas; 2007 yılında Edirne; 2008 yılında Şanlıurfa, Manisa ve Adana illerine 11 kadın müftü yardımcısı atanmıştır. Başkanlık, 1999 yılında çıkardığı bir yönetmelikle sadece kadınların görev yapabildiği “din hizmetleri uzmanı” adıyla bir kadro tahsis etmiştir. Tahsis edilen 100 “din hizmetleri uzmanlığı” kadrosuna atamalar yapılmıştır.

Kadın hacılar ve umreciler için, Mekke ve Medine’de toplantılar yapmak ve onlardan gelecek soruları cevaplandırmak üzere görevlendirilen kadın personel sayısı²³ 2006’da 49, 2007’de 58, 2008’de 60 ve 2009’da 46’dır.²⁴ Umre görevlisi olarak kabilelere eşlik etmek üzere kadın personel sayısı ise 2006 tarihinde 8, 2007 yılında 62, 2008 yılında 123, 2009 yılında ise 151’dir.

2. Aile İrşat ve Rehberlik Büroları

DİB’in kadınlara yönelik faaliyetleri esas olarak vaazlar ve Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarındaki (AİRB) danışmanlık hizmetleridir. AİRB’nin kadınlara yönelik bu hizmetlerinde 2005 yılından itibaren hızlı bir artış gözlenmektedir.²⁵

23 Agy.

24 Suudi Arabistan geçmiş yıllara göre daha az kontenjan verdiği için azalmış.

25 Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009*, der. Canan Aydın Bursalı (Ankara: DİB Yayınları, 2010) <http://www.diyanet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/irsat/pdf/kadın-VeAileyeYonelikCalismalar.pdf>.

Yıllar	2007	2008	2009
Vaaz sayısı	20.011	40.451	53.485
Konferans sayısı	1.606	1.904	1.780
Mevlit/hatim	452	662	1.536
Panel	104	197	176
Huzurevi ziyareti	146	201	226
Nişan/düğün	173	237	403
Hastane ziyareti	118	172	349
Kermes	51	231	109
Yetiştirme yurdu ziyareti	222	953	600
Piknik	69	81	187
Gezi	31	136	145
Cezaevi ziyareti	232	397	459
Cenaze taziyesi	147	283	439

2007 yılı Kutlu Doğum Haftası'nda, kadınlara yönelik olarak toplam 38 ilde 142 faaliyet yapılmıştır; bunların 78'i konferans, 28'i panel, 27 vaaz, 9'u bilgi yarışmasıdır. 2008 yılında 534, 2009 yılında 804 irşat programı gerçekleştirilmiştir.²⁶ Yine aynı yılda Camiler ve Din Görevlileri Haftası'nda (1-7 Ekim), 19 ilde kadınlara yönelik toplam 32 irşat faaliyeti düzenlenmiştir (10 konferans, 12 panel, 6 vaaz, 4 huzurevi ve çocuk yuvası ziyareti). Benzer içerikte 2008 yılında 17 konferans, 5 panel; 2009 yılında 12 konferans, 5 panel yapılmıştır.²⁷ Hafızlık ve Kuran-ı Kerim'i güzel okuma yarışmaları erkekler arasında düzenlenirken, 2009 yılında ilk defa kadın personel arasında da düzenlenmiştir.²⁸

DİB'in kadınlarla geniş kapsamlı çalışmaya başlamasının yasal ve kurumsal çerçevesi ve dayanağı "Çocuk ve Kadına Yönelik Şiddet Hareketleriyle Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesi İçin Alınacak Tedbirler" konulu Başbakanlık genelgesiyle²⁹ gerçekleştirilmiştir. Bu genelge kadın ve çocuklara yönelik şiddeti

26 Agy.

27 Agy.

28 Agy.

29 03 Temmuz 2006 tarihli ve 2006/17 sayılı Genelge.

önlemek için tüm kamu kurum ve kuruluşlarına konuyla ilgili koordineli çalışma yükümlülüğü getirmiş ve bu bağlamda DİB de görevlendirilmiştir.

Aile İrsat ve Rehberlik Büroları (AİRB) ilk olarak 2003 yılında Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Samsun ve Elazığ olmak üzere 6 pilot ilde açılıp çalışmaya başlamıştır. Bugün 81 ilde il müftülüklerine bağlı bürolar olarak çalışmaktadır. AİRB'nin görev alanı 2010 yılında yapılan yasal düzenlemeyle ele alınmış ve yayımlanan yönergeyle kapsamlı görevler tanımlanmıştır. 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'a dayanılarak hazırlanan 19.03.2010 tarihli Diyanet İşleri Başkanlığı Aile İrsat ve Rehberlik Büroları (AİRB) Çalışma Yönergesi'nin³⁰ 5. maddesi büroların amaçlarını şöyle tanımlar:

- Toplumumuzun aile hakkında dini açıdan doğru bilgilendirilmesini sağlamak,
- Aile yapısının korunmasına katkıda bulunmak,
- Halkımızın özellikle aile ve aile bireyleriyle ilgili dini içerikli soru ve sorunlarının çözümüne katkı sağlamak,
- Gerektiğinde ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler ve sivil toplum örgütleriyle ortak çalışmalar yapmaktır.

Yönergenin 8. maddesi büroların görev ve yetkilerini şöyle düzenler:

- Büro personeli, başvuru sahipleriyle telefonda ya da yüz yüze görüşme yapar. Görüşme sırasında hem kişinin hem de bölgenin hassasiyeti dikkate alınır.
- Büroya başvuran kişilerin sorunları dikkate alınarak, gerektiğinde psikolog, sosyal hizmet uzmanı ve avukat gibi uzmanlara yönlendirilir.
- Aile ve kadın konusunda ilgili kamu kurum ve kuruluşları, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ulusal/bölgesel kampanya, proje ve eğitimler takip edilir. Büro personelinin bu eğitime katılmaları sağlanır.
- Kadın ve aileyle ilgili olarak ulusal/uluslararası kabul edilen gün ve haftalarda etkinlikler yapılır veya yapılması sağlanır.

30 <http://www.diyamet.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/irsat/pdf/AIRBYonerge.pdf> (Erişim tarihi: 19 Eylül 2012).

- Bürolar buldukları bölgenin aile yapısı ve sorunları konusunda araştırmalar yapar ve arşiv oluşturur.

Bu bürolarda çalışacak personelin yetiştirilmesi için 2003-2009 yılları arasında düzenlenen seminerlere 241 kadın, 19 erkek kursiyer olmak üzere toplam 360 kişi katılmıştır.³¹ 2006 yılının son üç ayından itibaren 2009 yılına kadar, konuyla ilgili toplam 3.409 vaaz verilmiş, 339 hutbe okunmuş, toplam 1.074 konferans, panel ve seminer düzenlenmiştir.

AİRB'nin Danışmanlık hizmeti

AİRB esas olarak büroya telefonla ya da bizzat gelerek yapılan başvurularla danışmanlık hizmeti vermeyi amaçlamıştır. Bürolara yapılan müracaatlar zaman içinde artış göstermiştir:³²

- 2007 yılında 2.087 kişi: 1.720'si (%82) kadın, 34'ü (%17) erkek
- 2008 yılında 4.403 kişi: 3.685'i (%84) kadın, 69'u (%16) erkek
- 2009 yılında 6.042 kişi: 5.120'si (%85) kadın, 903'ü (%15) erkek

Başvuranların sosyoekonomik özellikleri:³³

- Başvuranların medeni durumuna göre dağılımı: %76'sı evli, %14'ü bekâr, %3'ü boşanmış, %4'ünün eşi ölmüş
- Başvuranların yaş aralığı: %46'sı 25-40 yaş arası, %29'u 41-60 yaş arası, %7'si 19-24 yaş arası, %5'i 61 yaş üstü
- Başvuranların eğitim durumları: %36'sı ilkökul, %22'si lise, %11'i üniversite mezunu, %2'si okuma yazma bilmiyor.
- Başvuruların mesleki dağılımı: %37'sinin mesleği bilinmiyor, %45'i ev kadını, %6'sı memur, %3'ü emekli, %3'ü serbest meslek sahibi, %2'si işçi, %2'si öğrenci, %1'i esnaf.

31 Canan Aydın Bıçak, der. *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009*. (Ankara: Diyanet Başkanlığı Yayınları, 2010).

32 Agy.

33 Agy.

Bürolara gelen soruların konulara göre dağılımı:³⁴

- %33'ü evlilik ve boşanmayla ilgili dini sorular (mehir, boşanma hakkı, nikâhın geçerlilik şartları, evlenme engelleri, farklı dine mensup ya da inançsız kişilerle evlilik, nişanlılık döneminde karşılaşılan problemler, dini tören, dini törenin istismarı vb.)
- %26'sı fıkhi sorular (ibadetler, miras, kredi, faiz, sihir, fal, muska, kader inancı vb.)
- %26'sı aile sorunları (eşlerin aileleriyle ilgili problemleri, gelin-kayınvalide ilişkileri, eşlerin karşı tarafın ailesine yönelik olumsuz tutumları, aile içi cinsel sorunlar, evlilik ve aile içi tecavüz, eşler arası uyumsuzluk, ensest, kadının ekonomik bağımsızlığı, aile içi psikolojik ve fiziksel şiddet vb.)
- %10'u sağlık ve cinsellikle ilgili sorular (kürtaj, özürlü çocuk kürtajı, aile planlaması, menapoz, kısırlık, tüp bebek sahibi olma, taşıyıcı annelik, suni dölleme, cinsiyet belirleme ya da ruhsal problemler, hap, madde bağımlılığı, kan ve organ bağıışı, cinsel sağlık sorunları ve cinsel tercihler vb.)
- %5'i sosyal durumlarla ilgili sorular (komşuluk, akrabalık, töre cinayetleri, teknolojinin getirdiği sorunlar, internet arkadaşlığı, TV evlilik programları, intihar, din değiştirme, evlilik dışı cinsel ilişki, taciz vb.)

Gelen soruların sayısal dağılımı:³⁵

İbadetle ilgili fıkhi sorular	563
Aile içi iletişim problemleri	403
Talak ifadeleri	396
İnançla ilgili fıkhi sorular	372
Evlilikle ilgili hukuki sorular	365
Kadın ve erkeğin evlilik sonrası aileleriyle ilişkileri	291
Aile içi cinsel sorunlar	182
Ruhsal problemler	232

34 Agy.

35 Bu sayılar 2009 yılı için toplanan 6042 başvuruyu kapsamaktadır.

Boşanma sebepleri	169
Aldatma	156
Kürtaj	156
Aile içi şiddet	153
Çocuk eğitimi/çocuklarla iletişim	125
Resmi nikâh/dini nikâh ayrımı	99
Çokeşlilik	70
Aile planlaması ve kadın sağlığı	44
Cinsel taciz ve tecavüz	21
Cinsel tercihler	13
İntihar	10
Küçük yaşta/zorla evlilik	10
Cinsel sağlık sorunları	6
Porno	4
Töre cinayeti	3

DİB'in bünyesinde gerek il ve ilçe müftülükleri aracılığıyla gerekse doğrudan AİRB'lere gelerek veya telefonla yapılan başvurulara verilen yanıtlarla ilgili çok az veri mevcuttur. Örneğin İstanbul İl Müftülüğü'ne 2008 yılında yapılan toplam 1.231 başvuruya ilgili yapılan araştırmada,³⁶ başvuruların genellikle çevre ilçelerden geldiği görülür.³⁷ Soru soranlar arasında genç ve orta yaşta insanlar ağırlıktadır.³⁸ Başvuranların %79,9'u kadındır. Bu sayı bize kadınların aile içi problemleri çözüme kavuşturmada daha çok dinden yararlanarak çıkış aradığını; sorunları dini danışmanlarla konuşarak çözmek üzere erkeklerden daha çok başvurduklarını ve sorunların çözümünde dini erkeklerden daha çok referans aldıklarını gösterir. Başvuranların %81,1'i evli, %13,3'ü bekâr, %4,6'sı boşanmış/duldur;³⁹ %42,7'si ilkököl, %9,2'si ortaokul, %34,4'ü lise, %11,6'sı yüksekokul/üniversite mezunudur; %1,8'i okuryazardır, %0,3'ü de okuryazar değildir.⁴⁰

36 Bilge Şen, "İstanbul Müftülüğü Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul'da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi." (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2010).

37 %12,3'le en çok soru Pendik ilçesinden gelmiş; onu %7,6'yla Eyüp, %7'yle Avcılar, %5,8'le Güngören, %4,8'le Maltepe izlemiştir. En az soru gelen ilçelerse: %0,2'yle Şile, %3'le Eminönü, %0,4'le Silivri, %0,5'le Kartal ilçeleridir. Agy., 31-2.

38 %31'i 26-35 yaş arası, %29,7'si 36-45, %15,8'i 15-25, %15,4'ü 46-55, %0,8'yse 55 yaş ve üstü bireylerdir. Agy. s. 35.

39 Agy., 41.

40 Agy., 43.

Meslek gruplarına göre dağılım şöyledir: %56,1'i ev hanımı, %7,1'i serbest meslek sahibi, %5,1'i öğrenci, %5,1'i öğretmen, %4,1'i emekli, %4,1'i işçi, %4,1'i memur, %2'si halkla ilişkiler uzmanı, %2'si sekreter.⁴¹

Bu dağılımdan anlaşılacağı üzere, AİRB'ye başvurarak yorum/yardım isteyenler ağırlıklı olarak genç ve orta yaş arasında, orta düzey ve altında eğitilmiş, evli ve İstanbul'un çevre semtlerinde yaşayan kadınlardır.

Sorular konularına göre tasnif edildiğinde şöyle bir dağılım oluşur:

Evlilik, cinsellik vb. hakkında sorular: %58,4

Evlilik	%11,2
Koca	% 11,8
Kayınvalide-kayınpeder	%3,2
Dini nikâh	%8
Boşanma	%7,6
Nişanlılık	%2,6
Kürtaj	%2,4
Cinsel taciz	%0,4
Gayrimeşru ilişki	%1,6
Cinsellik	%1,3
Doğum kontrolü	%0,7
Kadınlar	%7,6

Doğrudan dinle ilgili sorular: %19,7

Dini bilgi	%14,4
Batıl inanç	%3
Dua	%2,5

Diğer konulardaki sorular: %21,9

Çocuklar	%11,7
Psikolojik destek	%5,1
Anne-babayla ilişki	%3,7
Miras	%0,9
Evlatlık edinme	%0,5 ⁴²

41 Agy., 45.

42 Agy., 47.

Sorulara baktığımızda evlilik öncesi ve sırasında cinsel ilişki normları ve kadınların kocaları tarafından denetlenmesine ilişkin sorular ağırlıklı ön plana çıkar:

Kendimi cinsel açıdan istekli hissetmiyorum. Eşime bu konuda nasıl cevap verebilirim?⁴³ (62 yaşında, ilkokul mezunu bir kadın)

İki aylık evliyim, eşimle cinsel ilişkiye giremiyorum. Çok korkuyorum. Ne tavsiye edersiniz?⁴⁴ (22 yaşında, ilkokul mezunu bir kadın)

Eşim çeşitli fanteziler istiyor, dinen bunun sınırı nedir?⁴⁵

Ben evli bir bayanım fakat eşimin dışında bir erkeğe ilgi duyuyorum, dini nikâhla eşimden ayrılmadan ikinci evlilik yapmam mümkün mü?⁴⁶

Boşanmak üzere olan bir kadınla evlenmek istiyorum, dinen caiz mi?⁴⁷

Nişanlanmadan önce konuşup flört etmede dinen bir sakınca var mı?⁴⁸ (23 yaşında, bekâr bir kadın)

Bir kadın örtünmek için eşinden izin istemeli midir?⁴⁹

Aile içi iletişim bozukluğu ve özel olarak aile içi şiddetle ilgili sorular AİRB'ye yapılan başvuruların önemli bir kısmını oluşturuyor. Bu soruların, çoğu zaman dinle ilgili olmasalar da reddedilmediği ve bir biçimde yanıtlandığı görülüyor. Bu konudaki örnekler, dini konuların neleri içerdiği konusunda sınırların belirsiz olduğunu gösteriyor:

Eşim benimle hiç ilgilenmiyor. Hiç konuşmaz, muhatap olmaz. Bir şey yazar mısınız veya kendisiyle konuşur musunuz?⁵⁰ (35 yaşında, ilkokul mezunu, evli bir kadın)

43 Agy., 101.

44 Agy., 101.

45 Agy.

46 Agy., 61.

47 Tez, erkeklerin evlilik dışı ilişkilerine meşruiyet kazandırmak için dini nikâh talebinin çok öne çıktığını vurguluyor. Bkz. Agy., 61.

48 Agy., 63.

49 Agy., s. 88.

50 Agy., 91.

Eşim yorucu bir işte çalışıyor. Bu nedenle problemler yaşıyorum. Eşim sinirli bir yapıya sahip. En basit meselelerden bile sorun yaşıyoruz. Gerçi ben alttan almaya çalışıyorum ama sınırları çok hassas. Sözsözsel kavgalarımız çocuklarımızı da etkiliyor. Nasıl davranmam gerekir?⁵¹

Eşim devamlı içki içip beni dövüyor. Eşimle severek evlendim ama şimdi bambaşka biri oldu. Ne yapmam gerekiyor?⁵² (25 yaşında, ilkokul mezunu, evli bir kadın)

Tüp bebek caiz midir?⁵³

AİRB'ye gelen başvurular hakkında bir başka araştırma Elazığ'da yapılmıştır. 2003-2009 yılları arasında Elazığ Müftülüğü ve AİRB'ye yapılan 402 başvuru yaş, cinsiyet, eğitim, meslek, başvuru konuları bakımından aşağı yukarı aynı profilin geçerli olduğunu gösterir.⁵⁴ Bu kez verilen yanıtlara ilişkin örneklerle de ulaşılabilmektedir:

Eşim 6 aydır bilgisayarın başından ayrılmıyor. Sabahlara kadar internette kalıyor. Beni aldatuğımı düşünüyorum. Birkaç defa kadınlarla MSN'de görüştüğüne şahit oldum. Onu bu durumdan nasıl vazgeçirebilirim? (İlkokul mezunu, 36 yaşında, evli ve ev kadını)

Yanıt: Eşinizi farklı uğraşlara yönlendirin. Eve misafir çağırın, bunları yaparken fazla söylenmeden yapın.⁵⁵

Eşim çok zulmediyor, olur olmaz yerde dövüyor, namaz kılarken küfrediyor. Kocamı yola getirecek bir dua, muska yok mu? (Okumamış, 26 yaşında, ev hanımı, evli bir kadın)

Yanıt: Böyle bir durumda size iki yol sunulabilir. Birincisi, en sevimsiz olanı boşanma ki, böyle bir durumda aileniz arkanızda olmalı. Ya da iyi bir işe sahip olmalısınız. Bu iki durum da sizin için mümkün olmadığından sabır ve dua ile Allah'a sığınıp ondan yardım dilemelisiniz. Allah eşinin huysuzluğuna

51 Agy., 95.

52 Agy., 96.

53 Bu konuda genel yanıt, evli eşler arasında uygulanması kaydıyla caiz olduğu (Karaman 1995, 245).

54 Saade Çiftkat. "Diyanet İşleri Başkanlığı Bünycisinde Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İl Örneği)." (Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011).

55 Agy., 62.

sabredene firavun hanımı Asiye'nin sevabını veriyor. Muska gibi şeylerden medet ummayın.⁵⁶

Eşim kız kardeşimin kızı ile birlikteymiş iki yıldır. Aralarında nikâh kıymışlar. Eşim seni bırakmam diyor. İkimizle de evli olmak istiyor. 3 çocuğum var. Ayrılıp ayaklarımın üzerinde durma imkânım yok, bu şekilde evli kalmak mümkün mü? (39 yaşında, evli bir ev hanımı)

Yanıt: Kadının kız kardeşi, teyzesi, halası, yeğeni ile aynı anda nikâhlanılamaz. Siz ve yeğeniniz aynı anda bir nikâhta tutulamazsınız, caiz değil.⁵⁷

Kızımı 3 yıl önce nişanladım, nişanla beraber dini nikâhımı da kıydım. Ancak daha sonra nişan bozuldu. Ama kızımın ifadesine göre "boşanma" gibi ifadeler kullanılmamış ayrılırken. Bu yıl kızım tekrar nişanlandı. Kızımın önceki nikâhı devam eder mi? Ne yapmamızı tavsiye edersiniz? (50 yaşında, emekli ve evli, ilkokul mezunu bir erkek)

Yanıt: Kızınızın nikâhı devam ediyor. İki tarafın bir araya gelerek bu ifadeleri muhakkak kullanması gerekiyor.⁵⁸

9 ay önce nişanlandım. Nişanlandığım andan itibaren nişanlıma karşı içimde bir şey oluşmadı. Ben daha başından ayrılmak istedim ama ailemin ısrarıyla bu iş nikâha kadar geldi. Yakında düğünümüz olacak ama benim duygularım değişmedi. Bu evliliği yapmak istemiyorum; yapsam bile kısa zamanda boşanacağımı düşünüyorum. Bu işten vazgeçersem sorumluluğu ne olur? (22 yaşında, yüksek okul mezunu, çalışan, bekâr bir erkek)

Yanıt: İş içinden çıkılmaz bir hale gelmiş. Bu durumda bizim size evlen veya ayrıl dememiz mümkün değil. Ancak eğer işi sonlandırırırsanız nişanlınıza maddi-manevi anlamda çok büyük zarar vermiş olursunuz. Tabii ki bu durum evlendikten sonra boşanmaktan daha iyidir diyebiliriz.⁵⁹

Eşim 62 yaşında, cinsel güdülleri çok fazla. Geceleri erotik yayınlar izliyor. 35 yıl idare ettim ama artık hastayım çekemiyorum, istemiyorum. Evde genç çocuklarımız var. Onlardan bile utanmıyor. Ben ona yaklaşmadığımda bana senin okuduğun Kuran kıldığın namaz kabul olmuyor diyor. Ne yapmalıyım? (51 yaşında, ilkokul mezunu, evli bir kadın)

56 Agy., 64.

57 Agy., 73.

58 Agy., 77.

59 Agy., 83.

Yanıt: Öncelikle eşinizi bu tür yayınlardan uzak durması için ikna etmeye çalışın. Çünkü bu tür yayınlar şehveti artırır. Aile huzurunun devamı, eşinizin yanlış bir yöne sapmaması için siz de sevabını Allah'tan umarak elinizden geldiğince "eş" olmaya çalışın. Bu arada eşinizin ıslahı için dua etmeye devam edin.

Kızım çok asi, şu anda nişanlı, nişanlısı askerde ve o başka biri ile geziyor. Yaptığının doğru olmadığını anlatmaya çalışıyorum ama beni dinlemiyor. İ.H.L. mezunu. Nişanlısı yakından askerden gelecek, ondan bari ayrıl diyorum. Ne yapmalıyım? (55 yaşında, evli ve ilkokul mezunu bir ev kadımı)

Yanıt: Öncelikle evlatların bizim için birer imtihan olduğunu unutmayalım. Sabırlı olup Allah'a dua ile çözüm yolları arayalım. Kızınızın İ.H.L. mezunu olduğunu söylediğimize göre öncelikle dini konularda uzman birisinden yardım almalısınız. Allah'a bol dua edin ve ıslahını isteyin.⁶⁰

3. DİB'in Kadınlara Yönelik Şiddeti Önleme Görevi: Hizmet İçi Eğitim Programı

DİB'in, AİRB'nin kurulmasından sonra kadın haklarıyla ilgili önemli bir yeni uygulaması da, kadınlara yönelik şiddetin önlenmesine yönelik bir görev üstlenmesidir. Bu görev 2006 yılında yayımlanan "Çocuk ve Kadınlara Yönelik Şiddet Hareketleriyle Töre ve Namus Cinayetlerinin Önlenmesi İçin Alınacak Tedbirlere Dair Başbakanlık Genelgesi"⁶¹ ile DİB'e de bir sorumluluk verilmesiyle başlamıştır; ayrıca Kadına yönelik Şiddetle Mücadele Ulusal Eylem Planı'nda⁶² da tanımlanmıştır. Kuruma yüklenen bu görevin yerine getirilmesinde din görevlilerinin nasıl davranması gerektiğini tanımlamak için bir hizmet içi eğitim projesi geliştirilmiş ve bu eğitimde kullanılacak eğitim materyalleri hazırlanmıştır.⁶³

60 Agy., 89.

61 http://www.kadininstatusu.gov.tr/upload/mce/eski_site/Pdf/2006-17.doc (Erişim tarihi: 15 Eylül 2012).

62 http://www.kadininstatusu.gov.tr/upload/mce/eski_site/Pdf/kadinayonelikaleicisiddetlemucadeleulusaleytemplani.pdf

63 Hidayet Şekfatli Tuksal, der. *Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması Eğitim Seti*. (Damla Matbaacılık, 2010).

Eğitim setinin içinde yer alan kitapçıklar şöyle: Dr. Fatma Akdokur, "Diyanet İşleri Başkanlığının Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Görüş ve Yaklaşımları, Sorumluluk Alanı, Görev ve İcraatları"; Dr. Hatice Güler, "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Din Görevlilerinin Katkısının Sağlanması."

Kadınlara yönelik şiddetle mücadeleyle görevlendirilen din görevlilerini konu hakkında bilgilendirmeyi ve eğitmeyi amaçlayan bu materyallerin hazırlanması ve pilot eğitimlerin yapılmasına Birleşmiş Milletler kuruluşu olan Nüfus Fonu (UNFPA) teknik ve mali destek vermiştir. Eğitim materyali DİB'in kadın haklarına İslami açıdan bakan yeni yaklaşımın en önemli örneğidir.

Konu 2005 yılından sonra her yıl yapılan il müftüleri seminerlerinin "Sonuç Bildirgeleri"nde yer almıştır. Eğitim materyalinin hazırlanmasındaki temel anlayışa göre, aile içinde kadına yönelik hiçbir tür şiddetin kaynağı İslam dini olamaz. Bu konuda Diyanet İşleri Başkanı Prof.Dr. Ali Bardakoğlu bir giriş yazısı yazarak, kadınlara yönelik şiddetin önlenmesinde görev üstlenme gereğini anlatarak şöyle demiştir: "(...) Bu konuda zor da olsa olumlu adımların atıldığını ve bir zihniyet dönüşümünün yaşandığını, bunda Başkanlığımız personelinin olumlu katkı ve payının olduğunu görmekten mutluyuz."⁶⁴

Eğitim materyalinde Kuran'ın kadın ve erkeği "kul" olarak eşit yarattığının ve cinsiyetler arası fizyolojik farklılıkların "asla aşağılama sebebi olmayacağını"⁶⁵ altı çizilir: "Kadın insan ve erkek insan arasında psikolojik ve fizyolojik açıdan bazı farklılıkların bulunduğu da bir gerçektir. Farklılıklar bir aşağılama sebebi değil, zenginlik sebebidir. Nitekim Kur'an, söz konusu ayette, insan olma bakımından kadın ve erkeğin eşit olduğunu ve üstünlüğün takvada olduğunu ortaya koymuştur."⁶⁶

Toplumsal hayatta kadının katılımı konusunda ise şöyle denmektedir: "(Kadın ve erkek) her biri fikirlerinde, iradelerinde ve fiillerinde serbesttir. Hem kadın hem erkek, ilim tahsil eder, alemlik âlim olur, müftü olur, velî olur, müderris olur, müçtehit olur. Hem kadın hem erkek, tamamıyla medenî haklara sahiptir. Anlaşmalarda, muamelâta kadın ve erkek arasında hiçbir fark yoktur. Malında dilediği gibi tasarruf yapabilir. Şahit olur, vekil olur, kefil olur, ortak olur, dava açar, ticaret yapar, vasi olur. Umumi hayata atılabilir..."⁶⁷

Eğitim materyalinin kadına yönelik şiddetin önlenmesiyle ilgili geliştirdiği çerçeveyi şu başlıklar altında özetleyebiliriz:

64 Agy., 11

65 Agy., 29

66 Agy., 31

67 Aktarılan kaynak: Mehmed S. Hatipoğlu 1993, I, 118.

- Namus ve iffet, kadın ve erkeği aynı şekilde sorumlu kılan kavramlardır; tek bir cinsin yükümlülüğü değildir.⁶⁸
- İtaat beklentisi ve kadının faaliyetlerinin erkeğin iznine bağlı kılınması kadının insan haklarıyla çelişen sonuçlar doğurmaktadır.
- Kadınların iş hayatında ve yönetimde yer almaları uygundur.

4. Camilerin Kadınlara Uygun Hale Getirilmesi Projesi

DİB'in kadınlara yönelik yeni politikasının bir boyutu, camilerin kadınların her gün ziyaret etmesine uygun hale getirilmesidir. Bu konudaki ilk görüşler DİB'in kadın personeli tarafından ve dini hizmetlerin yürütülmesinde cinsiyet eşitliği ilkesi adına gündeme getirilmektedir. Bu isimlerin başında İstanbul Müftü Yardımcısı Kadriye Erdemli gelir. Bu konuda İstanbul Müftülüğü'nün yürüttüğü ve DİB tarafından desteklenen bir proje hazırlanmıştır. Kadriye Erdemli⁶⁹ projenin gelişimini şöyle anlatmaktadır:⁷⁰

Camilerde bizler için ayrılan yerler namaz kılınacak gibi değildi. Vaaz ettiğimiz yerler cami altlarında rutubetli, pis, kokan yerlerdi, donardık, soğuklarda dişimiz birbirine geçerdi. Caminin ana mekânında erkekler cuma günü toplanırlar, vaazlarını verirler...

Fakat kadın camiye giremez algısı var ve girmek istemiyor. Namaz kılınacak yerlere gelince kadınlar caminin içinde değil, ayrı bir mekâna alıyorlar kadınları veya caminin içindeyse de orada ne fazla eşya varsa oradadır. Diyelim ki kadınlar için bir yer ayrılmış işte süpürge, temizlik malzemeleri, hasırlar, rahleler, eskimiş yataklar, koltuklar oralardadır. Ama secdeye burnunu koyduğun an derin bir rutubet, küf ve pis koku gelir.

İlk beni harekete geçiren Yıldız Ramazanoğlu ve Necla Koytak oldu. Meğer daha önce de Yıldız Hanım bu konuyu yazmış. Kadınlar bölümü de çok

68 Bu görüş açısının DİB ve Türkiye'deki Sünni dini çevreler açısından çok dile getirilmemiş, yeni ve cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesine dayalı bir görüş olduğu çok açıktır. Namus kavramını kadın bedenine indirgeyen anlayışa karşı çıkan bu görüş, her ne kadar bu alanda erkeklerin rolünü eleştiren bir içerik sunmasa da, önemli bir açılımdır.

69 Konu gazete röportajı olarak da yer aldı: "3 bin cami elden geçiriliyor, kadınlar bölümü düzelecek". *Star*, 20 Ağustos 2012, Fadime Özkan'ın Kadriye Erdemli röportajı.

70 Kadriye Erdemli ile yapılan görüşme, 15 Mart 2012, İstanbul.

kötü, abdest alacak yer yok gibi sıkıntılarını dile getirdiler. Karar verdim ben böyle bir proje başlatayım.

Camide kadın erkek karışık namaz kılmaz, caiz değil. Bizim söylemek istediğimiz camiye, mihrabı, minberi görebileceği bir ortamda bulunması kadının. Yine ayrı olacak. Mahrem diyoruz biz, üst katta balkon var, oraları kadınlara açın dedik ve büyük camilerde ana bölümde portatif, karşıyı görebileceği, ana mekânı görebileceği paravanla yer ayrılması şartı getirdik. Şu anda bu gerçekleşiyor ama kapı mümkünse ayrı olmasını isteriz...

Tabii ki bunu başlattığımızda bu nedir, nereden çıktı diye kafalar karıştı. Bu bir bilinç dönüşümü. Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında kadınlar caminin içinde namaz kılıyordu. Arada paravan veya mahfel de yoktu ana mekânda. Bugün kadınların camiye görmeden namaz kılmaları, camiye gelmemeleri demektir. Gelmemeleri, bu ruhtan uzak kalmaları, dini konuda, dinden ve dini ortamdaki uzak kalmaları demektir ve Allah'ın evine kimseye sen gel, sen gelme deme yetkisi bizim elimizde değildir. O ne imamın malıdır, ne benim malıdır, ne de erkek başkanın malıdır, hiç kimsenin. O halkındır. Allah'ın evidir ve inanan herkes gelir. Bu İstanbul'la başladı ama şimdi Türkiye'nin projesi oldu. Diyanet İşleri Başkanlığımızın projesi oldu....

Bugün ne değişti? Evet, değişenin kadın yöneticinin olanları anlaması olarak düşünebiliriz, gerçekten. Yani ben olmasaydım orada, bir kadın yönetici olmasaydı yine bu anlaşılmazdı....

Önemli olan karışık namaz kılmak değil, önemli olan kadının camide olması. Hz. Peygamber zamanında da karışık değildi. Aynı mekândaydı ama karışık değildi. Yani biz caminin içinde kadın olsun istiyoruz.

Söz konusu proje çerçevesinde İstanbul'un 39 ilçesinde 2.979 camide yürütülen çalışma sonucunda bir saptama yapılmıştır. Bu saptamaya göre:⁷¹

71 Diyanet İşleri Başkanlığı, "Camilerde Kadınlara Ayrılan Yerlere Yönelik Değerlendirmeler." Erişim tarihi: 12 Aralık 2011. <http://istanbulmuftulugu.gov.tr/arsiv/haber-arsivi/1262-camilerin-kadinlar-bolunumun-guzellestirme-projesi-degerlendirme-raporu.html>.

Camilerde Kadınlara Ayrılan Mekanların Güzelleştirilmesi Çalışmaları kapsamında hazırlanan genel rapor, Mart 2012. Erişim tarihi: 20 Temmuz 2012. http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dinhizmetleriweb/dinhizmetleri/camiHiz/cami_kad%C4%B1n.pdf

- Camilerin %92,3'ünde kadınlara ait uygun yer vardır. Bunların %8,7'si ana mekânda, %32,7'si müstakil mekânda ve %58,6'sı da mahfelde yer almaktadır.
- Kadınlar için bu bölümlerin %31,2'si duvarla, %21,3'ü paravanla, %47,5'i perdeyle ayrılmıştır. Bu çerçevede %88 mekân yeterli bulunmuştur.
- Temizlik açısından %70,1'i orta, %23,6'sı iyi durumdadır.
- %77'sinin ısıtması vardır. %91,2'sinin müstakil ses sistemi yeterlidir.
- %62,1'inde kadınlara ait tuvalet bulunmaktadır. Abdest alma yeri %47'sinde vardır; %43,3'ünde yoktur ve geri kalanı yetersizdir.
- Camilerin %72,8'i namaz dışında kadınlara yönelik diğer faaliyetlere uygun olduğu halde, %53,2'sinde başka faaliyet yoktur; %19,8'inde vaaz, %27,1'inde mukabele vardır.
- Cuma namazları için camilerin %37,9'unda yer ayrılmış, %43,4'ünde yer ayrılmamıştır ve geri kalanında böyle bir alan gerekli değildir.
- Camilerin %50,7'si kadınların cuma namazına katılmasına uygundur, %42,3'ü uygun değildir.
- Vakit namazlarında camilerin %69,3'üne 0-5 kadın; %18'ine 5-10 kadın; %12,7'sine 10'dan fazla kadın gitmektedir.
- Kadınların cuma namazına katılma oranı %7,1'dir. Cuma namazına katılan kadın sayısının 1-10 arasında olduğu cami oranı %57,6'dır.

İstanbul Müftülüğü, yayımladığı "Camilerde Kadınlara Ayrılan Yerlerin Güzelleştirilmesinde Esas Alınacak Kriterler" başlıklı bir genelgede bu projeye paralel bir uygulamayı da hayata geçirmiştir. Genelgede, "camilerde kadın bölümlerinin mahfel veya ana mekânlarda oluşturulması; mahfellerde perde kullanılmaması; kadınlar için ayrılan yerlerin boya badana, temizlik gibi hususlarına dikkat edilmesi; kadınlar için WC ve/veya abdest alma yeri bulunmayan camilerde bunun en kısa zamanda, en elverişli ve kaliteli bir şekilde oluşturulması..." gibi hususlar belirtilmektedir.

5. DİB Yayınlarında Kadın ve Aileye Tutucu-Muhafazakâr Bakışın Sürdürülmesi

İslam öğretisiyle ilgili temel yayınları ve bu konuda çıkardığı dergiler DİB'in bakış açısını yansıtan önemli bir göstergedir. Bu nedenle, aralarında bir seçme yaparak DİB'in yeni politikalarını bu yayınlara yansıyıp yansımadığına baktık. Bunun için en uygun örnekleri *İlmihal* ve aylık *Diyanet* dergisi olarak seçtik.

Bu yayınlarda İslam dininin klasik konularının ve bakış açısının etkisini sürdürdüğü söylenebilir. Bunun en tipik örneği, erkeklerden farklı olarak kadınların "bedensel temizliği"nin bir ibadet kısıtlaması nedeni şeklinde dinin konusu olmaya devam etmesidir. Regl ve lohusa dönemi bedeninin "kirli" kabul edildiği haller arasında sıralanır ve özellikle *İlmihal* de, bu durumun kadını ikincilleştiren, aşağılayan bir durum olmadığı, kadının fizyolojik yapısının doğal bir sonucu olduğu vurgulanır.⁷² Buna rağmen regl döneminde kadınların ibadet etmesinin (oruç tutmak, namaz kılmak, camiye gitmek vb.) haram olduğu yorumu devam etmektedir.

İlmihal, cuma namazının erkekler için farz olup kadınlara farz olmadığını söyler.⁷³ DİB cemaatle kılınan namazlara kadınların katılmasının faydasını belirten hadislerle işaret ederek, kadınların cuma namazlarına katılmasını onaylar.⁷⁴ Kadınların camiye gitmesine getirilen sınırlamalar iki yönlüdür: Bir yanda kadın bedeninin her zaman "temiz" olmadığı kabulü, diğer yanda kadın bedeninin bir "cinsel fitne" nedeni olarak yabancı erkeklerin bulunduğu bir yerde tehlike yaratması. *İlmihal* kadınların camide erkeklerden ayrı ve arkada saf tutmasıyla "cinsel fitne" sorununun ortadan kalkacağını belirtir.⁷⁵

Dergide yer alan makalelerin çoğu, bazı toplumlarda İslam dininin ataerkil anlayış ve geleneksel kültürel tanımlamalara meşru bir dayanak oluşturmak için "kullanılışı"nın eleştirisini yapar. Dergide yer alan yazıların hemen hepsinde İslam dininin kadın ve erkek arasında bir ayırım yapmadığı vurgulanır.⁷⁶ Aslında dinin değil, toplumsal yaşamın kadın hakları ihlallerinin kaynağını oluşturduğunun altı çizilir.⁷⁷

72 Diyanet İşleri Başkanlığı, *İlmihal* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006) 204, 5, 7, 17.

73 Agy., 290

74 Agy., 271

75 Agy., 273.

76 Örneğin bkz. M. Şevki Aydın, "Cinsiyet Kültürü ve Kadın Sorunu," *Diyanet*, "Gelenek ve Hakikat Arasında Kadın" Özel Eki, (Mart 2007); Mehmet Görmez, "İslam ve Kadın Yazıları Üzerine," agy.

77 Ali Bardakoğlu, "Kadın Sorunlarının Kaynağı Din Değildir," agy.

Bu metinlerde cinsler arasındaki eşitlik iddialarına rağmen kadın ve erkeğin “öz” itibariyle farklı yaratılmışlığı sürekli vurgulanır. Eşitlik de İslamın kabul ettiği, bir tür cinslerin farklılığı üzerinde temellendirilen “eşdeğerlik” anlayışı olarak tanımlanır:

Kadın ve erkek birbirinden farklı fizyolojik yapılarda yaratılmıştır. Söz konusu farklılık sadece fizikî yönden ibaret kalmayıp duygu ve iç dünyaya da yansımış ve sosyal bir varlık olan insanın bireysel ve toplumsal açıdan iki ayrı cins olarak birbirinden ayrışmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim bunun uzantısında bu iki cinsin, yani kadının ve erkeğin birbirini anlama ve değerlendirmesinde birtakım zorluklar ve sorunların çıktığı gözlenmektedir.⁷⁸

Din, insanlığın yaratıldığı günden itibaren iki cinsi ayırt etmeksizin va'z olunmuştur. Yaratılıştan kaynaklanan farklı özelliklerin getirdiği sorumluluklar dikkate alınarak ibadetlerde çok da farklı olmayan uygulamalar tavsiye edilmiştir. Özellikle kadının insan neslinin devamlılığını sağlayan anne olması dolayısıyla, dini pratiklerde bazı hususiyetlerde özel korumaya alınarak sorumlulukları sınırlandırılmıştır.⁷⁹

Bu yazılarda kadın olmanın homojen, kendine özgü biyolojik, psikolojik özelliklere sahip bir “kategori” olarak ele alındığı ve genelde bu gruba, İslam adına ayrı “haklar” ve “sınırlamalar” getirildiği belirgindir. Dergi yazılarında kadınların eğitimi İslamı öğrenmek ve öğretmek için, “hizmet” anlayışı ve “adanmışlık” ilkesi içinde yüceltilerek, özellikle önemsenmiştir. Değerli ve şerefli kabul edilmenin şartlarından biri, İslamiyete hizmet etmeye kendini adamaktır.⁸⁰ Bu amaçla, kadına “nasıl” olması gerektiğini anlatan “ideal kadın” rol modelleri çok önemlidir. Hz. Hatice, Hz. Ayşe gibi “yücelik” atfedilene, “onaylanmış” olana “benzeme”ye dayalı rol modeller yoluyla ideal olarak sunulan değerler, genellikle iddiasız ve teslimiyeti benimsemiş kadınlık üzerine kuruludur.⁸¹

Anneliğin kadının öncelikli toplumsal görevi olduğu ve kadının “fitra-ten” buna uygun yaratıldığı sıklıkla vurgulanmaktadır.⁸² Çocuk yetiştirmek bir

78 Hatice K. Arpagus, “Kadın Hak Nuru mu, Yoksa...?” agy.

79 Hasibe Turan, “Kadın Dindarlığı veya Dindarlığın Kadın Üzerinden Topluma Yansımaları,” agy.

80 Mehmed Said Hatipoğlu, “İslam Işığında Kadın,” agy.

81 Mehmet Ünal, “Kur'an'dan Kadın Portrelerinden Kesitler,” agy.

82 Rahime Beder Şen, “Ben Bir Anneyim”, *Diyanet*, “Ana Gibi Yar Olmaz” Özel Eki, (Mayıs 2007).

kez annenin sorumluluğu olarak kodlanınca “çalışmak” da çocuğa yeterince vakit ayıramama riskini getirecektir. Kadının hem anne olması hem de çalışması ikircikli bir konu olma özelliğini sürdürmektedir. Bu yüzden kadının bireysel ve ekonomik özgürlüğünü vurgulayan feminizme ve çalışmaya karşıt bir tavır çok barizdir.⁸³

Kadınların dindarlığı özel olarak önemsenen bir konudur. Aslında, Aile Rehberlik Bürolarına neden ihtiyaç duyulduğunu “kadın dindarlığı”na yüklenen anlamlardan çıkarsamak mümkündür, çünkü toplumun temel taşı olan aileleri ayakta tutabilmek için kadın dindarlığına ihtiyaç olduğu ve kadınları dindar olmayan bir toplumda, erkeklerin dindarlığından bahsetmenin pek de kolay olmayacağı vurgulanır.⁸⁴

Aylık *Diyanet* dergisinin yazılarında feminizmi eleştiren çok sayıda yazı bulmak mümkündür. Feminizm kadının “nesneleştirilmesi”ne karşı çıkmaması, “kendini özne olarak gerçekleştirilmesi” gibi söylemleri kullandığı gerekçesiyle eleştirilir. Kadınlar ile erkekler arasındaki eşitlik tartışmasıyla ilgili örnekler, modern demokratik toplumların bulunduğu düzeyle karşılaştırmalı olarak değil, kadının insan bile görülmediği “cahiliye dönemi”nden verilmiştir. İki cinsin farklılaştırılmış özelliklerinin “doğallaştırılması” ve bu doğallıktan oluşan bir denge, düzen anlayışı vardır. Bu yüzden her iki cinsin özelliklerini ve bu özellikler çerçevesinde sorumluluklarını “koruması”, düzenin temel gereği olarak görülür. Dini görevler açısından kadın ile erkek aynı sorumluluğa sahiptir. Sadece yaradılış gereği bazı farklılıklar ile kadınlar için bazı muafiyetler getirilmiştir. Mesela kadının yeme, içme, giyinme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak dinen erkeğin uhdesine verilmiştir.⁸⁵

Konu kadınların yaşam tercihleri olunca ikilemlerden kurtulmak kolay değildir. Bir yandan kadınların eğitiminin ve ekonomik özgürlüğünün bireysel hak kabul edilmesinin vazgeçilemez bir “modernlik gereği” olduğu söylenir. Diğer yandan bunun geleneksel cinsiyet ilişkilerinde güç değişimine yol açabileceği endişesi satır aralarına sıkışmış bir korku ve ikilem olarak fark edilir: “Annelik vazifelerini eksik yapsalar da kadınların, üniversite mezunu ve çalışıyor olması çocuklarının hayata daha iyi hazırlanmasını sağlamaktadır.”⁸⁶

83 Semra Demirhan, “Modern Zamanlarda Annelik”, agy; Ali Akpınar, “İnsan Yetiştirme Sanatı,” agy.

84 Halide Yenen, “Kadın Dindarlığının Bilgi Boyutu,” *Diyanet*, “Kadın Dindarlığı” Özel Eki, (Mart 2008); Ejder Okumuş, “Kadın Dindarlığının Sosyolojik Yansımaları,” agy.

85 İsmail Karagöz, “Kur’an’ın Kadına Mesajı,” agy.

86 Agy.

Aile değerlerini güçlendirmek ve yaygınlaştırmak çok vurgulanan ve neredeyse dindarlığın temeli haline gelmiş bir konudur. Aile modeli denince, "çekirdek aile"den farklı yaşam biçimlerine yer vermeyen, bunları açık bir şekilde "sapma" ve "hastalık" olarak niteleyen katı bir ataerkil ve homofobik aile savunusu vardır. Yazıların çoğunluğu sosyal hizmetler uzmanları tarafından yazılmakla birlikte, "problem" olarak nitelendirilen yönelim ve tercihleri tartışmaksızın "günah" sayan bir din anlayışı sergilenmektedir.⁸⁷

Ev içindeki emeği yüceltilmekle beraber, annelik görevi ve toplumsal gereksinimleri karşılayacak hizmeti sunma (çocuk doğurma, yaşlılara bakma, yoksullara yardım etme vb) yükümlülüğü de kadına sıkça hatırlatılır.⁸⁸ Çalışan kadının ise, kendi "doğal" duygu ve eğilimlerini "saptırarak", dengeyi bozacak olan erilleşme tehlikesini taşıdığı düşünülmektedir.⁸⁹

İslam dininde kadınların itaatini sağlamak için şiddetin kullanıp kullanılmayacağı üzerine tartışma henüz sonuçlanmış görünmemektedir. Ama Nisâ suresinin 34. ayetinden kadının dövülmesini emreden bir anlam çıkarılamayacağı görüşü de egemendir.⁹⁰

Aile ve evlilik ilişkilerinde erkek ve kadına yüklenen cinsiyetçi tanım ve rollerin, cinsiyete dayalı işbölümünün savunulduğunu görmekteyiz. Evlilik rollerinde kadın "sadakitle bağlanması gereken" olarak tanımlanırken, bu hemen hemen hiçbir yazıda erkek için vurgulanan bir yükümlülük değildir. Aksine, zayıf ve "muhtaç" olanı çağrıştıran "merhamet" erkekten kadın adına beklenen⁹¹ davranıştır.

Sonuç

Türkiye'de çoğunluk dini olarak Sünni İslamın ibadetleri ve ibadethaneleri yönetmeyle ilgili işler, devlet teşkilatının bir parçası olan ve doğrudan Başbakanlık bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) tarafından düzenlenmektedir. Bu kurumun laiklik ilkesi ile ilişkisi açısından taşıdığı özellik ve tarihsel süreçte geçirdiği değişikliklerle ilgili tartışmalar bir yana, zaman içinde devlet yapısı içindeki konu-

87 Semra Demirkan, "Aile Değeri," *Diyanet*, "Aile Değeri" Özel Sayı, (Kasım 2008).

88 Fatma Hale Liman, "Kadın Emeği, Emeginin Değeri," *Diyanet*, (Aralık 2008).

89 Agy.

90 Ejder Okumuş, "İslam ve Kadın," *Diyanet*, (Eylül 2009).

91 Ferhat Koca, "İslam'a Göre Aile Fertleri Arasında Karşılıklı Hak ve Sorumluluklar," agy.

mu güçlenmiş ve görev alanı genişlemiştir. Yakın zamanda kadınlardan beklenen bu görevlere kadın sorunlarının çözülmesi ve aile içi ilişkilerin düzenlenmesine dair yeni bir boyut eklenmiştir.

DİB'in kadın sorunları ve aile ilişkilerinin düzenlenmesine yönelik yeni politikası, kamuoyu önünde tartışılmadan sessiz bir hükümet politikası olarak hayata geçirilmiştir. Ayrıca kurum bu konularla ilgili olarak dışarıya bilgi vermek konusunda gayet ketum davranmaktadır. DİB'in Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarının yürüttüğü hizmetlere ilişkin resmi kayıtlara devlet sırrı gibi muamele edilmekte ve gerekli bilgilere ulaşma talepleri yöneticilerce reddedilmektedir.

DİB'in kadınlara ve aile değerlerinin korunmasına yönelik yeni politikaları, İslamcı kadın örgütlerinin geliştirdiği "İslamda kadın hakları" perspektifinden etkilenmiştir. Bu örgütlerde yer alan kadınların bir kısmı bu yeni politikanın şekillenmesinde yer almışsa da, bugün DİB içinde ciddi bir dirençle karşılaşan bu kadın bakış açısı, gerilemiş ve çoğu yerde tutucu ve eril bakış açısı tekrar egemen hale gelmiş görünmektedir.

DİB'in 81 ilde açtığı AİRB'lerde ve merkezde yürüttüğü yeni politikaların ise kamuoyu önünde şeffaf biçimde tartışılmadan uygulamaya konduğunu görüyoruz. Bu tartışmanın birkaç açıdan sürdürülmesi elzemdir. Her şeyden önce DİB'in yeni misyonunun, yani kadınların dindarlaştırılması ve aile değerlerinin dini temellere oturtularak savunulup korunması politikasının, laiklik ve cinsiyet eşitliğiyle ilgili olarak Türkiye'nin temel politikalarıyla ne kadar uyumlu olduğu tartışılması gereken bir mesele olarak durmaktadır.

DİB'in AİRB eliyle yürüttüğü danışmanlık ve eğitim çalışmaları, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın görev alanıyla iç içe geçmiş görünmektedir. DİB kadın ve aileyle ilgili toplumsal sorunları dini açıdan çözümlemeyi amaçlayan bir kurumsallaşmayı amaçlamış olsa da, hizmette bu sınırların çizilmesi zor hatta çoğu zaman imkânsızdır. Hükümet hatta DİB başkanı bile değiştiğinde sürdürülmesi zor bir politika için bu kadar yatırım yapılması kamu hizmeti açısından rasyonelliğini tartışmalı hale getirmektedir.

Öte yandan, DİB yürüttüğü hizmetlerle kadın sorunlarının çözümüne, aile değerlerinin korunmasına, cinsel ahlaka ilişkin değerlerin benimsetilmesine yönelmekle kalmayıp, bu tür konuların sosyal politikalara ve laik sosyal ahlaka ilişkin bir kamu hizmeti konusu değil, dini politikaların ve dini ahlakın bir meselesi olduğunu vurgulamaktadır. Bu konuda Türkiye'de siyasal partilerin, sivil

toplum kuruluşlarının ve anayasal kurumlar gibi politik aktörlerin ne ölçüde bilgisi ve görüş birliği vardır ve bu konudaki farklı yaklaşımlar ve düşünceler nelerdir? Bu soruların yanıtlarının araştırılması ve açığa çıkarılması gerekir.

DİB'in yeni politikası, devletin özel/kişisel hayatı düzenleyen inançlar karşısında tarafsız olması ilkesine ne ölçüde saygılı olduğu tartışmasını gündeme getirir. Kadın hakları, aile değerleri, cinsel ahlakla ilgili konularda üzerinde anlaşılabilir bir "ortak görüş" yoktur ve sadece Sünniler açısından değil, Aleviler ve laikler açısından da bu konularda hangi tür kamu politikalarının devlet tarafından uygulanmasının talep edildiği belli değildir. Bir inanç ve doğru değer "empoze etmeyen" ve farklı değerleri kendi yaşam sınırları içinde korumayı amaçlayan "demokratik kamu" anlayışından vazgeçilmekte midir? Yoksa böyle bir anlayış zaten yok mudur? Kamusal alanda, özellikle cinsiyet rolleri ve kimlikleriyle ilgili meselelerde dinin ilke koyucu ve düzenleyici rolünün kabul edilmiş olmasının Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda yer alan laiklik ve cinsiyet eşitliği ilkeleri karşısındaki konumu, gerekçesi açıkça ortaya konmalıdır. Hatta yeni anayasa çalışmalarında din işlerinin devlet eliyle yürütülmesi ilkelerinin içinde cinsiyet eşitliği konusu bir temel ilke olarak yer almalıdır.

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Türkiye'de egemen din olan Sünni İslamın devletle olan ilişkisinde son zamanlarda yaşanan değişim, kadın hakları ve aile değerlerinin muhafazakâr bir devlet politikası haline getirilmesini içermektedir. Bu yeni oluşum, dinin kamusal alandaki farklı görünümünün meşruiyet kazandırılmasına dayanmaktadır. Dinin siyaset ve ticaret alanından geri çekilmesinin yarattığı boşluğu doldurmak için Sünni İslam inanç ve kurumlarına kadın hakları, aile politikaları ve cinsel ahlak meseleleri ile yeni görevler yüklenmektedir.

Kaynakça

- Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü. "Aile Sorunlarına Bölgesel Düzeyde Bir Bakış." *Yerel Aile Çalıştay Raporu*, 2010. <http://aile.gov.tr>
- Akay, Hale. "Uygulamada Laiklik: Devlet-din ekseninde özgürlükler, hizmetler ve finansmanı." *Toplum ve Bilim*, sayı 120 (2011): 10-47.
- Akman, C.A. "Sivil Toplumun Yeni Aktörleri Olarak İslami Eğilimli Kadın Dernekleri." *Toplum ve Demokrasi* 2, sayı 4 (2008): 71-90.
- Akpınar, Ali. "İnsan Yetiştirme Sanatı." *Diyanet*, "Ana Gibi Yar Olmaz" Özel Eki, Mayıs 2007.
- Aktaş, Cihan. "Cemaatten Kamusal Alana İslamcı Kadınlar." *İslamcılık: Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce*, 6. cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, 826-36.
- Aktay, Y. der. *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Aksit, Bahattin. "İslami eğilimli sivil toplum kuruluşları ve sivil toplum içindeki konumları." *Siyasal İslam ve Liberalizm: Endonezya, İran, Mısır, Tunus, Türkiye* içinde, der. Ayşen Uysal. İzmir: Yakın Kitapevi, 2009.
- Arat, Yeşim. *Rethinking Islam and liberal democracy: Islamist women in Turkish politics*, New York: State University of New York, 2005.
- _____. "Religion, Politics, Gender Equality in Turkey: Implication of a Democratic Paradox." 2009, UNRISD, Heinrich Böll Vakfı için hazırlanan araştırma raporu.
- Arpagus, Hatice K. "Kadın Hak Nuru mu, Yoksa...?" *Diyanet*, "Gelenek ve Hakikat Arasında Kadın" Özel Eki, (Mart 2007).
- Aydın, Mehmet Zeki. "Türkiye'de özgün ve yaygın eğitimde din eğitim ve öğretimi." *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algulamalar* içinde, der. Samim Akgönül, 283-296. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Badran, Margot. *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*. Oxford University Press, 2009.
- Barbarosoğlu, F.K. *Cumhuriyetin Dindar Kadınları*. İstanbul: Profil Yayınları, 2009.
- Bayat, Asef. *Making Islam Democratic: Social Movements and the Post-Islamist Turn*. Stanford University Press, 2007.
- _____. "A Women's Non-Movement: What It Means to be a Woman Activist in an Islamic State." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27, sayı 1 (2007): 160-72.
- Bayramoğlu, Ali. *Çağdaşlık Hurafe Kaldırmaz: Demokratikleşme Sürecinde Dindar ve Laikler*. TESEV Yayınları, 2006.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. McGill University Press, 1964.
- Bozan, İrfan. *Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: DİB*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2007.
- Bulut, N. "İslamcı Kadınların 'Feminist' Deneyimleri." *Tezkire*, sayı 10, (2001): 94-104.
- Benli, Fatma. *Kadının İnsan Hakları*. Temmuz 2010, AKDER, 2010. <http://www.ak-der.org/grafik/manager/Dokumanlar/soruvecevaplarlakadimninsanhaklari.pdf>
- Bıçak, Canan Aydın, der. *Kadın ve Aileye Yönelik Çalışmalar 2007-2009*. Ankara: Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı, 2010.
- Bilgili, Alper vd. 2011, Diyanet: The Turkish Directorate for Religious Affairs in a Changing Environment. Özel Rapor. VU Universty Amsterdams, Utreht University, 2011.
- Candaş Bilgen, Ayşen. "Din, Kadınlar ve Eşitliğin Henüz Olmayan Siyaseti." *Din ve Demokrasi* içinde, Heinrich Böll Vakfı.
- Candoğlu, Dilek. *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: Uzman Mesleklerde Başörtülü Kadınlar*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2010.

- Çaha, Ömer. *Sivil Kadın: Türkiye'de Sivil Toplum ve Kadın*, genişletilmiş 2. baskı. Savaş Yayınları, 2010.
- Çakır, Ruşen, İrfan Bozan ve Balkan Talu. *İmam Hatip Liseleri. Efsaneler ve Gerçekler*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2004.
- Çakır, Ruşen ve İrfan Bozan. *Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?* İstanbul: TESEV Yayınları, 2005.
- Çakır, Ruşen. *Direniş ve İtaat/ İki İktidar Arasında İslamcı Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Çarkoğlu, Ali ve Binnaz Toprak. *Değişen Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2006.
- Çarkoğlu, Ali ve Ersin Kalaycıoğlu. *Türkiye'de Dindarlık: Uluslararası Bir Karşılaştırma*. İstanbul: Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi ve ISSP, 2009.
- Çınar, A. *Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005.
- Çıtak, Zana. "Between 'Turkish Islam' and 'French Islam': The Role of the *Diyanet* in the *Conseil Français du Culte Musulman*." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36, sayı 4 (2010): 619-34.
- Çiftkat, Saade. 2011. "Diyanet İşleri Başkanlığı Bünyesinde Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İl Örneği)." Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi.
- Davison, Andrew. *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998/2002.
- _____. "Aile Değeri." *Diyanet*, "Aile Değeri" Özel Sayı, (Kasım 2008).
- Demirkan, Semra. "Modern Zamanlarda Annelik." *Diyanet*, "Ana Gibi Yar Olmaz" Özel Eki, (Mayıs 2007).
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *İlmihal* I-II. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- _____. *Mimberden Öğütler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- _____. *Kürsüden Öğütler 52 Konuda Vaaz Örnekleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- _____. *Aileye İlişkin İstiyare Toplantısı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- _____. *Kur'an'dan Öğütler* I-II. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- _____. *Diyanet İşleri Başkanlığı Aile İrşad ve Rehberlik Büroları Çalışma Yönergesi*. 19 Mart 2010. <http://www.diyanet.gov.tr>
- _____. *Kadına Yönelik İrşat Faaliyetleri Raporu 2007-2009*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- _____. *Diyanet*, "Şiddet" Özel Eki, (Şubat 2005).
- _____. *Diyanet*, "Şiddet" Özel Eki, (Ocak 2007).
- Doğan, Lütfi. *Toplumun Temelini Sarsan Belli Başlı Problemler*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Dumont, Paul. "Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı." *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algulamalar* içinde, der. Samim Akgönül, 153-68. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Erdogan, Mehmed. *Gençlerle Söyleşi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Esposito, John L. *Future of Islam*. Oxford University Press, 2010.
- Ferneau, E. W. "Family Feminism or Individual Feminism?", *Different Histories, Different Paths to Gender Equity.* *Ilawwa* 1, sayı 2 (2003): 131-51.
- Göle, N. *The Forbidden Modern: Civilization and Veiling*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1997a.
- _____. "The Gendered Nature of the Public Sphere." *Public Culture* 10, sayı 1 (1997b): 61-81.
- _____. "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı." *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, 70-82. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- _____. *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: Bir Atölye Çalışması*. İstanbul: Metis Yayınları, 2000.

- _____. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- _____. *İç İçe Geçişler: İslam ve Avrupa*. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Gözyayın, İftar. *Diyanet: Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Hashemi, Nader. *Islam, Secularism, and Liberal Democracy: Toward a Democratic Theory for Muslim Societies*. Oxford University Press, 2009.
- Hatipoğlu, Mehmed Said. "İslam Işığında Kadın." *Diyanet*, "Gelenek ve Hakikat Arasında Kadın" Özel Eki, (Mart 2007).
- Jakobsen, Janet R. ve Ann Pellegrini, der. *Secularisms (a Social Text book)*. Duke University Press, 2008.
- Joseph, Suad, der. *Gender and Citizenship in the Middle East*. Syracuse University Press, 2000.
- Joseph, Suad vd. *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, cilt 1, 2, 3. Brill, 2007.
- Kandiyoti, D., der. *Women, Islam and the State*. Temple University Press, 1991.
- Kara, İ. *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*. İstanbul: Dergah, 2008.
- Karagöz, İsmail. "Kur'an'ın Kadına Mesajı." *Diyanet*, "Kadın Dindarlığı" Özel Eki, (Mart 2008).
- Keskin-Kozat, B. "Entangled in Secular Nationalism, Feminism and Islamism: The Life of Konca Kuris." *Cultural Dynamics* 15 (2003): 183-211.
- Kırbaçoğlu, Hayri M. "İlmihal Dindarlığının İmkani Üzerine." *İslamiyet Dergisi*. 01 Nisan 2009.
- Koca, Ferhat. "İslam'a Cöre Aile Fertleri Arasında Karşılıklı Hak ve Sorumluluklar." *Diyanet*, (Kasım 2009).
- KONDA. *Gündelik Yaşamda Din Laiklik ve Türban Araştırması*, 2007. Erişim tarihi: 12.8.2012. <http://konda.com.tr>
- Kuru, A. "Passive and Assertive Secularism: Historical Conditions, Ideological Structure and State Policies toward Religion." *World Politics* 59, (2007): 568-94.
- Liman, Fatma Hale. "Kadın Emeği, Emeğinin Değeri." *Diyanet*, (Aralık 2008).
- Lindisfarne, N. *Elhamdülillah Laikiz: Cinsiyet, İslam ve Türk Cumhuriyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Mahmood, Saba. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Malkoç, Hümeysra. 2009. "Kadın Statüsü İle İlgili Çözümlerin Din ve Sosyal Hizmetler Bağlamında Analizi (2000 Sonrası Diyanet İşleri Bakanlığının Kadınlarla İlgili Fetvaları)." Yüksek Lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Meriç, N. *Fetva Sorunlarında Değişen Kadın Yaşamı*. İstanbul: Selis, 2004.
- Menekşe, Ömer, der. *Sorunlarımız-Sorumluluklarımız*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Milli Gazete*, "Diyanet'te Militan Feministlerin Yeri Yoktur!", 20 Kasım 2012.
- Moghadam, Valentine M. *Globalization and Social Movements: Islamism, Feminism and The Global Justice Movement*. Rowman & Littlefield Publisher, 2009.
- _____, der. *From Patriarchy to Empowerment: Women's Participation, Movements, and Rights in the Middle East, North Africa, and South Asia*. Syracuse University Press, 2007.
- _____. "Islamic Feminism and Its Discontents: Toward a Resolution of the Debate." *Signs* 27, sayı 4 (2002): 1135-71.
- Nalbant, Atilla. "Türk Anayasalarında laiklik ilkesinin ve din işlerinin düzenlenmesi." *Tartışılan Laiklik: Fransa ve Türkiye'de İlkeler ve Algulamalar* içinde, der. Samim Akgönül, 65-74. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Okumus, Ejder. "Kadın Dindarlığının Sosyolojik Yansımaları." *Diyanet*, "Kadın Dindarlığı" Özel Eki, (Mart 2008).
- _____. "İslam ve Kadın." *Diyanet Aylık Dergi*, Eylül 2009.

Yılmaz, Hakan. 2006. Türkiye'de Muhafazakarlık: Aile, Din, Devlet. Açık Toplum Enstitüsü ve Boğaziçi Üniversitesi işbirliğiyle. (Kamuoyu Araştırması: Infakto Research Workshop).

White, Jenny B. *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*. University of Washington Press, 2003.